

Totem en taboe

Cultuurhistorie in Den Bosch als publiek domein

Gerard Rooijackers*

Bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Vereniging De Boschboom sprak prof. dr. Gerard Rooijackers op zaterdag 18 oktober 2008 een feestrede uit die wij hier in verkorte vorm weergeven.

Het Bossche oordeelspel

Op het volle uur ziet men rechts van Maria de deuren automatisch opengaan waardoor de drie Wijzen uit het Oosten één voor één naar buiten komen om voor Onze Lieve Vrouw met het Kind te buigen.

Vervolgens verdwijnen ze weer, links van haar, door een andere deur in het inwendige van het uurwerk. En wat voor een uurwerk! Het handelt hier om het astronomisch kunstuurwerk dat sinds 1513 stond opgesteld in de Sint-Jan, en beter bekend was als het Oordeelspel. Een Oordeelspel dat als een Bosch wereldwonder werd beschouwd en daadwerkelijk internationaal grote faam kende.

Na afloop van deze Driekoningennomloop bliezen, bovenop het uurwerk, twee engelen vervaarlijk op bazuinen om het begin van de Apocalyps aan te kondigen. Onmiddellijk daarna voltrok zich hier in Den Bosch op gezette tijden dagelijks het Laatste Oordeel. In het bovendeel van de uurwerkkast openden zich grote deuren die uitzicht gaven op God de Vader die met Zijn heiligen ten oordeel zit. Prompt daarop rijzen de doden op uit hun graven. God keert zich naar hen en selecteert de zielen in een linker- en rechtergroep: de bokken worden van de schapen gescheiden. Uit openklappende helledeuren komen duivels tevoorschijn die de verdoemden met hun klauwhaken in de hel trekken. De zaligen daarentegen rijzen omhoog naar de hemel. Poppetje gezien, kastje dicht: hierna sloten de deuren zich, de toeschouwers zowel verbijsterd als gesticht achterlatend in de imposante Sint-Janskerk.

Reconstructie van het Oordeelspel door Jan Mosmans, zoals opgenomen in zijn standaardwerk over de Sint-Janskerk uit 1931. Het uurwerk was in een ruim 10 meter hoge houten kast ondergebracht.

In 1634 raakt het spel in het ongereede, en de restanten blijven staan tot in 1854 het katholieke kerkbestuur de geheel vervallen en onherstelbare overblijfselen opruimt. Op 9 augustus 1854, een jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, werd het laatste oordeel over het oordeelspel zelf aldus gevelde. 'Eeuwig zund', zouden wij nu zeggen. In kerken en kathedralen waar nu nog zo'n astronomisch kunstuurwerk staat, zoals in Lyon, Lund of Straatsburg, weten ze tot op de dag van vandaag

gelovigen en ongelovigen te boeien en te inspireren. De wereld waarin in 1513 het Bossche oordeelspel werd geplaatst, was een heel andere dan onze huidige samenleving. Het sacrale en profane, het heilige en wereldse waren onontwarbaar met elkaar verflochten. Vroomheid en vermaak gingen hand in hand. Het heilige was dan ook iets alledaags en het katholieke geloof werd als vanzelfsprekend beschouwd, ook al was het aan de vooravond van de Reformatie niet onomstreden. Het is de periode die met het gelijknamige werk van de grote cultuurhistoricus Johan Huizinga bekend staat als het 'Herfst-tij der Middeleeuwen', dat gekenmerkt werd door wat hij noemde *'s levens felheid*. Behalve in de genoemde verwevenheid van het heilige en het profane kwam die laatmiddeleeuwse heftigheid tot uitdrukking in zeer plastische, zintuiglijke verbeeldingen van het sacrale waarmee mensen werden geconfronteerd. Het heilige werd heel fysiek voorgesteld en beleefd, waarbij met name de contrasten tussen goed en kwaad, deugden en zonden, hemel en hel een centrale plaats innamen bij wijze van educatief vermaan.

In onze wereld van een kleine vijf eeuwen later staat dit alles ver van ons af. Wie is er nog bang voor de duivel? En ook al behoort de 'pastoraal van de angst' tot het verleden, met het verdwijnen van de duivel kwam in zekere zin ook God in het proces van secularisering in toenemende mate op de achtergrond te staan. In het oordeelspel spelen beiden een promi-

Houtsnijwerk 'De Jongeling en de Dood' (hoogte ca. 80 cm). Bewaard gebleven fragment (ca.1580) van het Oordeelspel uit de Sint-Jan. (Origineel en foto: Noord-brabants Museum).

nente rol. Maar ook al leven we in een andere cultuur met gewijzigde Godsbeelden, als we ons de moeite getroosten om aandachtig te beschouwen (en dus niet vrijblijvend argeloos te kijken) biedt zo'n cultuurhistorisch oordeelspel ook voor mensen van nu tal van aanknopingspunten in spirituele zin. De kwestie van goed en kwaad is immers nog even actueel als vijfhonderd jaar geleden.

Het vormt immers een van de menselijke oervragen. Een historische verbeelding dient dan ook niet zozeer tot exotisch vermaak bij wijze van rareiteiten-

kabinet met 'toeters en bellen', maar kan in een goede religieuze context geplaatst kernvragen met betrekking tot de christelijke dan wel katholieke spiritualiteit oproepen en bespreekbaar maken. Een cultuurhistorisch verantwoord oordeelspel, dat verbonden is met de culturele biografie van de kathedrale basiliek, dient dan tevens als instrument ter inspiratie.

Mooie plannen zijn er gemaakt om tot een reconstructie van het oordeelspel te komen. Technisch kan het, zelfs ook financieel, maar waar het ons aan ontbreekt is verbeeldingskracht en lef. Verbeeldingskracht en lef zijn nodig om het niet tot een brave, bloedeloze reconstructie te laten komen, maar om er iets goeds van onze eigen tijd aan toe te voegen. Hedendaagse beeldende kunstenaars hebben we nodig die de panelen beschilderen en beelden maken om de actualiteit van de thematiek hier en nu te verbeelden. Geldgraaierij, onverdraagzaamheid, lijden en verlossing: inspiratie genoeg in de wereld om ons heen. Lef en verbeeldingskracht zijn ook nodig om het oordeelspel een goede plaats te geven, en wel in de Sint-Jan, waar het instrument in feite thuishoort. Maar het huidige kerkbestuur zit niet te wachten op een toeristische kijkdoos, waarmee het oordeelspel simpelweg wordt afgedaan met voorbijgaan aan de spirituele dimensies. Het is de angst voor de wereld, het profane, dat de klein-gelovigen die zich vastklampen aan het heilige doet verstarren. Het heilige hoeft niet angstvallig

afgeschermd te worden, het is krachtig genoeg om de wereld aan te kunnen; sterker nog: ze is er in het leven van alledag onontwarbaar mee verweven. Het heilige is juist bedoeld om ons in beweging te zetten: horizontaal naar de medemens en verticaal naar het hogere. Door zo'n kunstuurwerk weer in beweging te zetten kunnen we ook onszelf als het ware weer mobiliseren in gelovige zin en maatschappelijke betrokkenheid.

Een eigenaardige tijd is het waarin we leven, dat zo'n oordeelspel een taboe is geworden in de heilige ruimte van de Sint-Jan.

Een ruimte die sinds jaar en dag behoort tot het publieke domein van de Bosschenaren en Brabanders. Een publiek domein waar mensen van goede wil uit vrije wil elkaar en het hogere ontmoeten, samen vieren en rouwen, en vooral ook komen om geïnspireerd te worden in die mythische ruimte waar de vele voetstappen van voorouders de grafzerken hebben uitgesleten. De Weense psychoanalyticus Sigmund Freud zei het al: elke totem creëert zijn eigen taboe. Is het niet het middeleeuwse schrikbeeld van de eeuwige hel, dan is het wel het taboe op vermeende ontheiliging. In die zin con-

fronteert het oordeelspel tot op de dag van vandaag ons met angsten en frustraties. Het bordje dat vroeger in menige spreekkamer van huisartsen hing, met het opschrift: 'De mensch lijdt het meest van het lijden dat hij vreest' acht ik hier wel toepasselijk. Wees niet bang zei de vorige paus, en in zijn voetspoor ook mgr. Muskens en plaats een actueel uitgevoerd oordeelspel in de Sint-Jan.

Het oordeelspel is voor mijn verhaal in een aantal opzichten een fraaie metafoor. Afgezien van de totem en zijn onvermijdelijke taboe op het publieke domein, wijst het astronomisch kunstuurwerk op onze eigen verantwoordelijkheid in het maken van keuzes, keuzes die we in morele maar ook praktische zin al dan niet bewust dagelijks maken.

Doen we het wel goed, trekken we de juiste wissels, maken we ruimte voor reflectie en bezinning? Het zou een mooie preek kunnen worden, maar ook al sta ik hier in een kerk, de feestelijke gelegenheid en het uitgelezen gezelschap oriënteren deze vragen als vanzelf in een cultuurhistorische richting. Hoe gaan we met het verleden van de stad om, wat bewaren we wel en wat geven we bij wijze van laatste oordeel prijs aan de vergetelheid? Het zijn fundamentele vragen waarop elke generatie weer wordt afgerekend, en wel hier op aarde in onze eigen leefwereld.

Behoudzucht?

'De toestand in de wereld, geachte luisteraars, de toestand in de wereld is ernstig.' Op deze wijze sprak G.B.J. Hiltermann vele jaren lang op zondagmiddag via de radio met zijn karakteristieke dictie het Nederlandse volk toe. Zijn radiopraatje betrof stevast een zorgelijke analyse van het wereldgebeuren. Het waren de jaren van de koude oorlog, waarin menigeen 's ochtends bij het ontwaken bezorgd in de tuin keek of er niet al een Rus voor de keuken deur stond. En ook al behoort die koude oorlog, evenals Hiltermann, inmiddels definitief tot het verleden, de zorgen zijn gebleven. We hebben tegenwoordig een hete, dan toch minstens smeulende oorlog tegen het terrorisme: niet eens in de achtertuin maar gewoon voor de deur op de stoep.

De toestand in wereld is ernstig, financiële markten storten ineen, banken van naam gaan niet failliet maar vallen om en menigeen die zijn schaapjes of bokken op het droge dacht te hebben heeft of krijgt minstens natte voeten. Het financiële virus wordt met krachtige middelen bestreden, maar toont zich vooralsnog tamelijk immuun. Volgens de oudhoofdredacteur van het Brabants Dagblad, de heer Tony van der Meulen, waart in Den Bosch sinds jaar en dag een ander, uiterst besmettelijk virus rond dat

Het astronomisch kunstuurwerk in de Dom te Münster (D.), gebouwd in 1540. (Foto: Norbert Muddemann).

De prentbriefkaart als actiemiddel: de 'oude helden' tekenen protest aan tegen de voorgenomen nieuwbouw aan de Van der Does de Willeboissingel / hoek Stationsweg. Door de architect werd juridisch bezwaar aangetekend tegen de zijns inziens tendentieuze fotomontage.

vele slachtoffers maakt: het oudeheldenvirus van de Bossche cultuurhistorici. Hier zitten ze dan, de oude helden van Van der Meulen.

Den Bosch is geïnfecteerd met 'het virus van de alles conserverende behoudzucht, dat zich vastzet in oude straatjes en huizen', schreef Tony van der Meulen in februari 2001 in zijn wekelijkse column in het Brabants Dagblad. Plannen tot kwalitatieve vernieuwing in de binnenstad van Den Bosch leiden stevast tot allerlei bezwaren en de daarbij horende procedures. Met verwijzing naar de historie worden toekomstige ontwikkelingen in de kiem gesmoord. Deze column wekte veel beroering, en het is op een dag als vandaag, waar we stilstaan bij de toekomst van de Bossche cultuurhistorie, wel interessant om hier wat nader op in te gaan. Van der Meulen werd prompt van repliek gediend door Jos Cuijpers uit Den Bosch: 'Onjuist is het verhaal waar Van der Meulen zorg en behoedzaamheid met betrekking tot het culturele erfgoed gelijkstelt met behoudzucht en de onwil om veranderingen toe te staan. Vrijwel heel architectonisch en stedenbouwkundig Nederland is er inmiddels van overtuigd dat bouwen in een historische binnenstad nu eenmaal op een andere manier moet plaatsvinden dan op een industrieterrein of in een buitenwijk. Nog slechts een handvol diehards onder de architecten en een enkele hoofdredacteur van een regionaal dagblad zijn een andere mening toegedaan: hoezo

De monumentenorganisaties, Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, de Bond Heemschut, en cultuurhistorische vereniging De Boschboom tekenen protest aan tegen de afgebeelde nieuwbouw aan de Van der Does de Willeboissingel / hoek Stationsweg.

Zij worden daarin gesteund door: Bosch Belang, de Stadspartij, Leefbaar 's-Hertogenbosch en Rosmalen en de VVD.

IK SLUIT MIJ AAN BIJ DIT PROTEST

Naam:

Handtekening:

Wilt u deze kaart behouden, maar toch protesteren... laat dat blijken door een e-mailtje te sturen naar: gemeente@s-hertogenbosch.nl

Een
postzegel
is niet
nodig

VERENIGING
KRING 'VRIENDEN
VAN 'S-HERTOGENBOSCH'

Antwoordnummer 10050
5200 VB 's-Hertogenbosch

inpassen in de omgeving, hoezo aanpassen, hoezo beperken? Maar juist in de beperking toont zich de meester. Zie het winnende ontwerp voor de architectuurprijs 2000 van Den Bosch: een moderne, maar zorgvuldig ingepaste aanbouw aan het Dieze-huis. Onvriendelijk is Van der Meulen waar hij de door hem verfoeide zorg voor het cultureel erfgoed

'Moeder' Truus Bosmans van café 't Pumpke aan de Parade, getooid met Meierijse poffer, die in Den Bosch niet tot de stedelijke dracht behoorde. Maar met carnaval kleden de Bosschenaren zich in gefolkloriseerde zin als boeren... Hier treedt Truus Bosmans samen met 'de Kikvorschen' op bij het bezoek van Beatrix en Claus in 1980. (Foto: Jan Verhoeff)

De archeologische resten in 1977 van de middeleeuwse waterput op de Markt, die van oudsher het centrum van de stad markeerde. De put, waarvan de reconstructie van het puthuis bij de recente herinrichting van de Markt is verwijderd, zal evenwel in het planvisueel zichtbaar gemaakt worden. 's-Hertogenbosch heeft dan ook behoefte aan een vergetelput. (Foto: Stadsarchief, collectie Roelands)

expliciet een zaak van oude mensen noemt, kortom grijze en verkalkte lieden die volgens hem slechts hoon en minachting verdienen. Uit eigen ervaring weet ik dat ook vele jongeren aandacht en zorg voor hun leefomgeving hebben en lid zijn van de gewraakte culturele verenigingen. Ik vond het stuk in één woord schandelijk door zijn ongenueanceerdheid, ongefundeerde beweringen en persoonlijke beledigingen. Het spreekt voor zich dat ik een dagblad waar deze schrijver hoofdredacteur van is, niet meer op de deurmat duld. Ik zeg dan ook met onmiddellijke ingang mijn abonnement op.' Was getekend J. CUIJPERS Den Bosch.

Bedreiging als drijfveer

De een ziet de voorvechters van behoud als een bedreiging van vooruitgang, de ander ziet juist de kritische hoofdredacteur (en bepaalde architecten en projectontwikkelaars) als een beledigende bedreiging voor de cultuurhistorische kwaliteit van de leefomgeving. Ik zei het al, de toestand in de wereld is ernstig.

De notie van bedreiging is echter in de geschiedenis van de cultuurhistorie altijd een belangrijke drijfveer geweest tot handelen. Mijn eigen vakgebied, dat van de volkscultuur, was daar oorspronkelijk helemaal op gebaseerd.

Al vanaf het einde van de negentiende eeuw horen we bijvoorbeeld klaagzangen over het verdwijnen van dialecten en klederdrachten. De streekdrachten

zijn, op een aantal plaatsen na, inderdaad groten-deels verdwenen en vervangen door heel andere groepsgebonden kledingcodes. Het is wel komisch om te lezen dat rond 1900 geklaagd werd dat slechts enkele oude vrouwen 'nog' in dracht liepen. Hoewel velen de dracht hebben 'afgelegd', overigens een toepasselijke term in het kader van doods-

Kamerwoningen (zogenoeten 'cameren') aan de Putgang, een steeg dwars op de Korte Putstraat. Deze onaanzienlijke woningen waren lange tijd vergeten monumenten die uiteindelijk, na veel inspanningen, behouden zijn gebleven. Nog zo'n vergeten kamerwoning kwam bij toeval tevoorschijn op een achtererf aan het Peter de Gekstraatje (steegje, dwars op de Orthenstraat). (Foto: Bastion Oranje/Paul Kriele, 2002)

bidders, lopen er heden ten dage nog steeds maar enkele oude vrouwen in dracht. Waar komen die toch vandaan? Anderzijds is klederdracht als culturele categorie in onze moderne samenleving geenszins verdwenen. Kijk maar eens naar reclameuitingen of politieke spotprenten waarin klederdracht vrijwel dagelijks figureert. Klederdracht is in onze cultuur sterk gefolkloriseerd door dansgroepen en verzamelaars die met graagte voor een publiek optreden tijdens folklorefestivals en historische evenementen. Of denk maar eens aan de poffer van wijlen Moeder Truus Bosmans, die tevens als prijs wordt uitgereikt. Eigenlijk wel komisch, want in Den Bosch werden geen poffers gedragen, dat was juist de dracht van de Meierijsse boerinnen. Met carnaval worden die rollen tussen boeren en stedelingen dan ook spottend omgewisseld. Maar grappen maken over de totem die poffer heet, is net zo goed taboe: dit wanstaltig uitstulpsel van de Brabantse streekdracht is zelf heilig en onaantastbaar geworden. Enfin, ook deze gefolkloriseerde uitingen worden tegenwoordig door wetenschappers serieus genomen als volwaardig onderzoeksobject. Met de dialecten gaat het er niet anders aan toe, zij het dat de klaagzang van het verdwijnen hier sterker en langer doorklinkt. Niet zozeer in het wetenschappelijke domein van de zogeheten variatielinguïstiek, als wel in populaire kringen van liefhebbers wordt verandering veelal met lede ogen aangezien. Maar het zijn ironisch genoeg vaak ook dezelfde liefhebbers die het 'oude' dialect willen bewaren door het zich andermaal toe te eigenen en te verwerken in nieuwe vormen zoals dialectliederen en geschreven verhalen tot aan een eigen woordenboek, grammatica en Grôôt Bosch dictee (hier moet alles groot zijn) toe. Het betreft evenzeer gefolkloriseerde vormen van dialectgebruik, doorgaans gecultiveerd tot iets eigens waarbij esthetische elementen worden benadrukt (en dat valt nog niet mee met de Bossche volkstaal).

Vergetelput

De paradox is dat hoe meer we over erfgoed praten, hoe meer het wordt bedreigd en verloren gaat. Zoals in het oordeelspel de bokken van de schapen worden gescheiden, zo selecteren wij voortdurend zaken die we bewaren en slopen. Den Bosch heeft behoefte aan een vergetelput (op de Markt!) waar we objecten voor een paar generaties uit de roulatie kunnen nemen (geen hel maar een soort vagevuur van de vergetelheid). Het Laatste Oordeel uitstellen en ons tijd gunnen om dingen op waarde te kunnen schatten. En als het niet anders kan, dan parkeren we het oordeelspel nieuwe stijl zelf ook maar voor

een generatie in een vergetelput waar onze kinderen het wel weer hoofdschuddend uit zullen halen en in de Sint-Jan plaatsen.

Ook al zijn er veel dreigingen, we doen onszelf tekort als we die alleen als motor van cultuurhistorisch handelen beschouwen. Er is niets tegen actievoeren, het is heel goed om op te komen voor de belangen van de cultuurhistorie (denk aan de kamerwoningen in de Putgang). Maar we moeten niet bang zijn om ook zaken van onze tijd toe te voegen, over vijftig jaar moet men ook trots kunnen zijn op wat wij met zowel het verleden als het heden hebben gedaan. We willen onze kinderen toch geen gemusealiseerd pretpark met Bossche bollen nalaten? Van essentieel belang is dat de gelaagdheid van het stadslandschap leesbaar is en blijft, met sporen uit verschillende tijden. Een landschap dat gereduceerd is tot één dimensie is een heel schraal landschap, waar mensen weinig sporen vinden, weinig aanknopingspunten hebben om zich in tijd en ruimte te hechten. Dat vereist soms ook juist een niethandelen, voortvloeiend uit een ethiek van de onthouding. En soms moet je juist actievoeren om dat niethandelen af te dwingen.

Aan die leesbaarheid van de stad leveren de cultuurhistorische verenigingen een enorme bijdrage. Dat virus waar Tony van der Meulen zo bang voor is, dat virus maakt juist dat we warmlopen voor cultuurhistorie; het zet ons net als bij het oordeelspel koortsachtig in beweging. Van belang is wel dat we, ook in de toekomst, kritisch blijven reflecteren op die behoudzucht en onze specifieke omgang met het verleden, met andere woorden op ons historisch bewustzijn, en laat dat nou precies zijn wat we hier vandaag met zijn allen doen. Ik feliciteer De Boschboom van harte met het veertigjarig jubileum. En als ze u uitmaken voor een oude held, beschouw dat dan als een geuzennaam om met lef en verbeeldingskracht fier op te zijn, want onze samenleving kent, jong of oud, niet veel helden.

* Gerard Rooijackers (Eindhoven 1962) is bijzonder hoogleraar in de Nederlandse etnologie aan de Universiteit van Amsterdam vanwege het Meertens Instituut, aan welke organisatie hij tevens als bijzonder onderzoeker verbonden is. Tot voor kort woonde hij in Den Bosch.